

Т.О. Щербань

ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА С.Д. ПАПАДІМІТРІУ

Понадстолітній період правління династії Комнінів відзначився зміцненням зовнішньополітичного становища Візантії, розширенням її зв'язків із Західною Європою, економічною стабілізацією, розвитком освіти, культури, мистецтва. У цю добу з'явилася ціла плеяда яскравих риторів, натхненних постів, витончених стилістів, блискучих ерудитів, серед яких чільне місце посідає Феодор Продром – автор величезної кількості поетичних та прозових творів, а також низки наукових праць. Вивчення історії візантійської літератури з її багатством форм і розмаїттям жанрів неможливе без всебічного дослідження творчого надбання одного з перших у Візантії професійних літераторів Феодора Продрома [Византийская литература 1974].

Постаць Ф. Продрома здавна привертала підвищену увагу науковців. Намагалися реконструювати біографію Феодора і робили критичні видання його окремих творів Л. Алляцій, Ла-Порт дю Тель, І. Пітра, Е. Міллер, Е. Легран, А. Пападопуло-Керамевс, Е. Курц, К. Крумбахер, Г. Хаджидакіс, В. Васильєвський та інші вчені, але серед численних праць, присвячених Ф. Продрому, однією із найгрунтовніших дотепер залишається монографія професора Імператорського Новоросійського університету С.Д. Пападімітріу “Феодор Продром” (1905). При розгляді візантійської літератури XII ст. сучасні науковці неодмінно звертаються до цієї надзвичайно змістовної книги.

Імідж поета-жебрак, котрий весь час скаржить на свої нещастя, притаманний Феодору Продрому, дуже сподобався багатьом його послідовникам, зокрема позначився на творчості Стефана Сахлікиса, світ поезії якого – “это насквозь земной мир ночных попок, городских притонов, но также и неподдельного страдания, без-

защитности перед ложью и предательством. Жизнь, увиденная в аспекте животного веселья и животного страха” [Аверинцев, Чернышева 1985, 521]. Наприкінці XIX ст. в історіографії усталилася теза, що XV століття було епохою бурхливого соціально-економічного і культурного розвитку Криту, поезія С. Сахлікиса певною мірою суперечила цьому твердженню, яскраво відображаючи найганебніші явища тогочасного суспільства. Уперше висвітлив основні віхи життя й охарактеризував творчу спадщину критського поета С.Д. Пападімітріу. Його монографічна праця “Стефан Сахликис и его стихотворение” (1896) стала вагомим внеском у літературознавство, відкрила широкі можливості для вивчення грецької мови в історичному аспекті, містила цінний матеріал для історичних студій і не втратила свого значення до цього часу. Викликають науковий інтерес і статті С.Д. Пападімітріу з окремих питань візантійського літературознавства, наприклад “Две народные песни у Анны Комниной” (1892), “Об авторе дидактического стихотворения” (1900) та інші.

Синодій Дмитрович Пападімітріу народився 15 січня 1856 р. у сім'ї священика в місті Салоніки (Греція). У 1885 році закінчив історико-філологічний факультет Афінівського університету, а в 1887 році дістав ступінь доктора філософії Ерлангенського університету.

У 1888 році С.Д. Пападімітріу переїхав до Одеси і почав працювати інспектором грецького чотирикласного училища. Адміністративні обов'язки, що полягали у нагляді за навчальним процесом, обтяжували Синодія Дмитровича, оскільки аж ніяк не відповідали його творчій насназі, тому, щоб розширити собі можливості для наукової роботи, 15 жовтня 1891 р. він вступив в Історико-філологічне товари-

ство при Імператорському Новоросійському університеті, а у лютому наступного року перейшов на посаду приват-доцента кафедри класичної філології історико-філологічного факультету цього університету [Професори... 2000, 392–394].

Історико-філологічне товариство було засновано при Імператорському Новоросійському університеті за ініціативою професора Ф.І. Успенського 21 грудня 1888 р., щоб “способствовать учеными трудами, собраниями и изданиями развитию и распространению исторических и филологических знаний” [Устав... 1890, 1–2]. На перших зборах, що відбулися 27 квітня 1889 р., були обрані: головою товариства – Ф.І. Успенський, його заступником – О.І. Кирпичников, членами правління – О.Д. Путята (скарбник), О.В. Нікітський (секретар), О.О. Кочубинський і О.І. Маркевич [Отчет о деятельности... 1890, 12]. Товариство відразу розпочало активну роботу, його члени систематично збиралися на наукові засідання для заслуховування доповідей та повідомлень, кращі з яких у 1890 році були опубліковані у першому томі “Летописи Историко-филологического общества” [Щербань 2010].

На початку 1891 року професори Ф.І. Успенський, Ф.Є. Корш, О.І. Кирпичников, М.Х. Красносельцев подали до правління Історико-філологічного товариства доповідну записку з обґрунтуванням актуальності розвитку в Одесі візантинознавства і проханням на підставі §4 статуту відкрити при товаристві Візантійський відділ. Позитивне рішення з цього питання було ухвалено того ж року. Відділ створювався як окремий підрозділ Історико-філологічного товариства, призначений для опрацювання візантійської наукової проблематики. Його діяльність регламентувалася чинним статутом товариства. На чолі відділу повинен був стояти голова, обраний з-поміж викладачів Новоросійського університету. На голову покладалися обов’язки регулярно проводити засідання відділу, редагувати наукові праці його членів та рекомендувати їх до друку, розв’язувати поточні організаційні питання тощо. Для ведення протоколів засідань передбачалося обрання з-поміж членів відділу секретаря [Отчет о деятельности... 1900, 6]. Головою Візантійського відділу було обрано відомого вченого-

філолога та сходознавця, який вільно володів багатьма стародавніми і новими європейськими й східними мовами, Федора Євгеновича Корша. Ф.Є. Корш належним чином налагодив роботу відділу, і вже у 1892 році вийшов з друку перший випуск “Летописи” Візантійського відділу зі статтями: “Типик монастыря Св. Маманта в Константинополе” Ф.І. Успенського, “Заметки к тексту поэмы об Аполлонии Тирском по изданию Вагнера” Ф.Є. Корша, “Типик церкви Св. Софии в Константинополе” М.Х. Красносельцева, “Переписка монаха Иакова с императрицей” О.І. Кирпичникова, “Живые остатки византийской терминологии” Г.С. Дестуниса, “Храм Богородицы Халкопратийской в Константинополе” Д.Ф. Беляева. Часопис містив і розвідку С.Д. Пападімітріу “Две народные песни у Анны Комниной”. У цій праці Синодій Дмитрович розглянув малозрозумілу факхівцям народну пісню із другої книги славнозвісної “Алексиади”. За словами самої Анни Комніної, її зміст полягав у похвалі імператора за, по-перше, розкриття ворожих замірів; по-друге, за ужиття рішучих заходів у найвідповідальніший момент. Що стосується першої частини пісні, то вона була досить зрозумілою і не викликала питань; з приводу другої виникли наукові суперечки. Л. Шопен, наприклад, у латинському перекладі твору навіть трохи змінив зміст цього уривка. Е. Міллер також на власний розсуд переклав цей фрагмент тексту, причому, на погляд С.Д. Пападімітріу, не зовсім точно. Синодій Дмитрович зазначив, що мовний зворот у тому вигляді, в якому навів його Е. Міллер, не притаманний грецьким народним пісням. Синодій Дмитрович подав рядки з пісні, із приводу яких точилася суперечка, а потім пояснив їхній зміст.

Як відомо, “текст «Алексиады» в композиционной своей основе не что иное, как описание героических деяний ее героя. Его враги и оппоненты непрерывно меняются, в то время как сам Алексей неизменно остается в композиционном центре повествования” [Любарский 1999, 268]. Народна пісня із сьомої книги “Алексиади” у цьому відношенні була винятком, тому Пападімітріу підтримав усталену тезу, що вона “внесена в сочинение Анны кем-либо из переписчиков сокращенной «Алексиады», потому что нельзя отрицать, что это

место отзывается насмешкой, которая немыслима относительно писательницы, с таким уважением везде относящейся к своему отцу" [Пападимитриу 1892, 284]. Пісня складалася із двох ямбічних віршів, зміст яких не було остаточно з'ясовано. С.Д. Пападімітріу подав текст пісні у первісному вигляді, а потім свій варіант його прочитання в російському перекладі.

На жаль, успішна робота Візантійського відділу тривала недовго. Навесні 1892 року Федір Євгенович Корш залишив Одесу і поїхав до Москви, але майже відразу вирушив до Петербурга, наказом міністра народної освіти призначений головою історико-філологічної екзаменаційної комісії Петербурзького університету [Богданов 1982]. Після від'їзду Ф.Є. Корша діяльність відділу припинилася*. Звістка про закриття відділу засмутила С.Д. Пападімітріу, котрий спеціалізувався саме у галузі візантинознавства. Нещодавно він узявся за підготовку магістерської дисертації і темою свого дослідження обрав творчість критянина Стефана Сахлікиса. За життя С. Сахлікиса Крит перебував під владою Венеції, але в минулому входив до складу Візантійської імперії, а після її падіння критська література стала спадкоємницею візантійської літератури, тому С.Д. Пападімітріу глибоко вивчав історію Візантії та творчість візантійських письменників.

Під час студентських канікул викладачі Новоросійського університету часто-густо виїздили у закордонні відрядження для науково-пошукової роботи в бібліотеках різних церковних та світських установ з метою виявлення стародавніх рукописів, а потім протягом навчального року, поєднуючи викладання з науковою роботою, ретельно досліджували зібрані матеріали. Під час такої поїздки в бібліотеках Парижа, Неаполя, Монпельє С.Д. Пападімітріу знайшов збірки поезії С. Сахлікиса, що мали між собою невеликі відмінності. Вірші з Паризького кодексу у 1871 році опублікував Еміль Легран, у 1874 році їх перевидав Вільгельм Вагнер, тому Синодій Дмитрович зосередив увагу на рукопису з Неаполітанської бібліотеки і зробив його фотокопію. В Одесі вчений переглянув рукопис і з'ясував, що він складається з 857 віршів, із яких близько 500 жодного разу не видавалися і зали-

шалися невідомими фахівцям. Серед цих творів особливу цінність мало "Дивовижне оповідання", яке містило біографічні дані про автора. У цьому оповіданні Стефан Сахлікис розповів, що народився він у заможній сім'ї у місті Хандаки острова Криту, майже до 14 років дисципліновано ходив до школи, а потім втратив інтерес до навчання, тому й не став високоосвіченою людиною. Автор згадував, як пилячив разом із приятелями, став завсідником веселих компаній, частим гостем у домах розпусти, але якось зустрів жінку на ім'я Кутагіотена, через яку потрапив до в'язниці. Дуже важко пережив він час, проведений за ґратами, шкодував за марно згаяними роками, згадував зрадливих друзів. Після звільнення Сахлікис вирушив до села, щоб там вправно господарювати, однак невдовзі захопився полюванням, почав розводити мисливських собак та соколів і врешті-решт розорився, тому повернувся до міста, де зайнявся адвокатурою. Спочатку С. Сахлікис сумлінно виконував свої обов'язки, не відступав від букви закону, виявляв увагу до кожного, хто до нього звертався, не брав хабарів, неможливим взагалі подавав юридичну допомогу безкоштовно. Така його поведінка спричинила невдоволення й неприязнь з боку колег-хабарників. Незабаром Стефан зрозумів, що неспроможний змінити усталений порядок, і у розпачі збирався залишити службу, однак потім мало-помалу також приохотився до хабарів, почасти виправдовуючи себе тим, що у людському суспільстві вже так повелося, що, хто б не обійняв відповідальну посаду і хоч яким би чесним і принциповим не був, все одно рано чи пізно стане негідником, хабарником та злодієм. Оце й усі відомості про Сахлікиса, котрі Синодій Дмитрович почерпнув із "Дивовижного оповідання". Вчений жалкував, що, згадуючи радісні або сумні події зі свого життя, Стефан жодного разу не вказав, коли саме вони сталися.

Для проведення системного наукового дослідження поезії Стефана Сахлікиса, на думку С.Д. Пападімітріу, насамперед належало запровадити хоча б приблизну хронологію його творчості на основі побічних даних. Роботу у цьому напрямку вчений розпочав із визначення хронологічних рамок літературного доробку С. Сахлікиса. В одному з віршів поета

йшлося про “сумну звістку, що надійшла з Романії”. Ці слова у контексті всієї фрази Синодій Дмитрович потрактував як звістку про падіння Константинополя і відніс початок творчої діяльності Сахлікеса до середини XV ст. Кінцеву дату С.Д. Пападімітріу визначив із вірша критського поета, спрямованого проти азартної гри. Синодій Дмитрович указав на те, що, викриваючи гру у кості, автор нічого не сказав про гру у карти, і це сталося, найімовірніше, тому, що така гра була ще просто невідома сучасникам поета. Перші згадки про гру у карти вчений виявив у віршах Е. Георгілли, написаних невдовзі після 1498 року. На підставі цих фактів Пападімітріу припустив, що наприкінці XV ст. літературна діяльність Стефана Сахлікеса завершилася. Потім у межах цього історичного періоду С.Д. Пападімітріу датував за змістом вірші Сахлікеса відповідно до вже відомих обставин його життя. Науковців не дуже переконали міркування С.Д. Пападімітріу щодо кінцевої дати творчості Сахлікеса, адже Стефан присвятив свого вірша саме грі у кості, тому міг свідомо обійти мовчанням гри в карти. Крім того, Еммануїл Георгілла був мешканцем Родоса, Сахлікес – Криту, й не виключено, що час поширення картярських ігор на цих двох островах суттєво різнився. Водночас спеціалісти загалом згодні з остаточними висновками Пападімітріу і вважають “невозможним датувати творчество Сахликеса более точно, чем второй половиной XV и самым началом XVI в.” [Любарский 1959, 66].

У 1896 році в “Летописи” Історико-філологічного товариства С.Д. Пападімітріу видав монографічну працю під назвою “Стефан Сахликес и его стихотворение”, де уперше опублікував “Дивовижне оповідання” з Неаполітанської бібліотеки й охарактеризував як окремі вірші С. Сахлікеса, так і всю його поезію у цілому. Першим твором Стефана Сахлікеса, за хронологією Пападімітріу, був білий вірш під назвою “Головні звідниці”, де йдеться про зібрання звідниць, котрі хизуються своїми успіхами. Синодій Дмитрович зауважив, що звернення до читача на початку вірша, часті повтори окремих словосполучень, недобрі побажання на адресу звідниць наприкінці твору зближають його із критськими народними

піснями. Тематично пов’язаний із “Головними звідницями” вірш “Зібрання гетер” (чотиривірш з однаковою римою: а а а а). У ньому розповідається про ініційовану Кутагіотеною зустріч гетер для обговорення питання щодо організації публічного дому. Синодій Дмитрович припустив, що, можливо, під час ув’язнення автор чув латинські пісні голіардів і саме у них запозичив досить своєрідний спосіб римування. Вчений зазначив, що цей вірш являє собою гостру сатиру на легковажних жінок, яких автор звинувачує у розпусті, а також на представників вищого духовенства, котрі не гребують їхніми послугами.

Твори “Про друзів”, “Про в’язницю”, “Про тюремників”, “Про мого тюремника” написані білим віршем і віддзеркалюють образу Стефана на користолобних друзів, які бажали лише розкошувати, страждання юнака у в’язниці, котру він порівнював з могилою, жах перед брутальними тюремниками, що в його уяві асоціювалися з вовками або воронами. С.Д. Пападімітріу підкреслив, що всі ці сповнені сумної іронії вірші мають яскраво виражений дидактичний характер, у гротесковій формі змальовують бідування арештанта і містять численні звернення до читача.

“Поради Францески” – це римовані листи Стефана Сахлікеса до сина одного з його друзів. Усі листи, на погляд Синодія Дмитровича, були написані Стефаном під час перебування у селі й адресовані Францески, котрий мешкав у місті Хандаки. У першому посланні – “Про нічні екскурсії” – Сахлікес висловлює застереження проти принадних, але дуже небезпечних нічних розваг та пригод; у другому листі – “Про азартну гру” – радить утримуватися від згубних звичок, зокрема гри у кості; у третьому – “Про вчинки гетер” – попереджає про лицемірство корисливих повій, відкриває парубку очі на усі їхні хитрощі, спрямовані на те, щоб витягти з клієнта якнайбільше грошей.

“Дивовижне оповідання”, як впливає з його змісту, Стефан Сахлікес написав під кінець своєї поетичної діяльності. У вступі до нього Стефан обмірковує питання щодо несталості людської долі, уявляє себе іграшкою в руках примхливої фортуни. У Пападімітріу не виникло жодних сумнівів, що ці філософсько-моралістичні роздуми С. Сахлікес писав на основі власного

життєвого досвіду. До оповідання Сахлікис додав два більш ранні свої твори – “Про селян” та “Про адвокатів”. Синодій Дмитрович вказав на тенденційність розповіді Сахлікиса про селян, до яких той ставиться пихато і зневажливо, але водночас відзначив дуже майстерне й реалістичне зображення автором багатьох яких особливостей селянського побуту. Правдиво написано й оповідання “Про адвокатів”, які, за словами автора, без отримання хабара нічого не робитимуть навіть тоді, коли йдеться про життя або смерть.

Отже, у своїй монографії С.Д. Пападімітріу передав зміст “Дивовижного оповідання”, опублікував і прокоментував пам’ятку, зробив критико-аналітичний огляд окремих віршів, у додатках вмістив великий глосарій. Вчений скаржився на те, як важко далася йому робота з першоджерелами, оскільки рукопис був у жахливому стані: “...размеры и рифма во многих местах пострадали; одних стихов недостает, другие не имеют надлежащего места; иногда пропадают целые полустушия или стих передан в совершенно прозаическом виде” [Пападимитриу 1896, 114]. Хоч рукопис дуже погано зберігся, на думку С.Д. Пападімітріу, навіть “в таком виде, в котором стихотворения сохранились, они дают понятие о деятельности и значении Сахликиса. Он несомненно ловкий версификатор, стих у него совершенно правильный и рифма в рифмованных стихотворениях богата и разнообразна. Мест, в которых рифма не соответствует требованиям техники, относительно немного, и едва ли можно приписать такие места самому автору. Вероятнее всего, что они подверглись порче при передаче или переписке” [Пападимитриу 1896, 115]. Щоб належним чином підготувати стародавній рукопис до друку, Синодію Дмитровичу довелося у деяких випадках відновлювати риму або розмір віршів, котрі зникли з вини переписувачів, по можливості відтворювати зіпсовані фрагменти тексту, переставляти вірші в іншому порядку, виправляти написання окремих слів тощо.

Синодій Дмитрович не раз підкреслював, що Сахлікис складав вірші тільки народною мовою, і вважав це наслідком його недостатньої освіченості. Погляди вчених на особливості поезії Сахлікиса розійшлися. Р. Кантарелла, наприклад, підтримав

Пападімітріу у цьому питанні, Я. Любарський висловив іншу думку: “Сахликис, посещавший школу, преподавание в которой велось на искусственном языке, читавший книги и занимавший должность адвоката, должен был обладать определенным культурным багажом. Использование народного языка определяется скорее тематикой произведений Сахликиса, их демократической ориентацией” [Любарский 1959, 67]. Після порівняння віршів Стефана Сахлікиса з творами відомих візантійських поетів С. Пападімітріу вказав на цінність збірки його поезії для лінгвістичних досліджень, вважав, що самотутня лексика Сахлікиса відкриває широкі можливості для вивчення грецької мови в історичному аспекті: “Важно то, что в его стихотворениях не замечается ни малейшего влияния древней или ученой византийской литературы. И в этом то заключается значение Сахликиса для истории греческого языка. Гликас и Птохопродром писали как на простонародном, так и на литературном языке, а потому их простонародные произведения не могли не подвергнуться влиянию литературного языка, между тем как Сахликис пишет на чисто народном языке и дает нам понятие о состоянии его в конце XV столетия на острове Крите” [Пападимитриу 1896, 118]. Синодій Дмитрович був не у захваті від творів С. Сахлікиса, з їхнім одноманітним стилем, простою виразів та наївністю суджень, про що відверто казав: “Мы не считаем Сахликиса талантливым поэтом и не восхищаемся его высокими идеями; напротив, мы согласны с Крумбахером в том, что стихотворения Сахликиса отличаются «грубым реализмом выражения и воззрения»” [Пападимитриу 1896, 115]. Водночас, попри дещо скептичне ставлення до творчого надбання Стефана Сахлікиса, С.Д. Пападімітріу віддавав йому належне як основоположнику нового напрямку у критській літературі, підкреслював, що це – письменник “целиком принадлежащий народу, идеи, вкусы и быт которого он воплощает в своих произведениях” [Пападимитриу 1896, 116].

Введення до наукового обігу творів Стефана Сахлікиса мало велике значення як для філологічних досліджень, так і для історичних студій. Сучасник С.Д. Пападімітріу, відомий історик Криту Е. Герланд у своїх працях стверджував, що

XV століття – це доба бурхливого культурного розвитку і зростання добробуту населення острова. Поезія Стефана Сахлікеса вносила суттєві поправки до цієї явно завищеної оцінки і свідчила про те, що певне економічне зростання на Криті супроводжувалося значним майновим розшаруванням населення, зубожінням інтелігенції, моральною деградацією, користолюбством, корупцією. 27 травня 1896 р. С.Д. Пападімітріу захистив це наукове дослідження як дисертацію і здобув вчений ступінь магістра грецької словесності.

Наприкінці 90-х років XIX ст. у Новоросійському університеті знову підвищився інтерес до візантинознавства. У 1898 році декан історико-філологічного факультету звернувся до ректора університету із пропозицією впровадити візантинознавство до навчальних програм як обов'язковий предмет. Крім того, професори факультету за ініціативою В.М. Істріна подали заяву до правління Історико-філологічного товариства з проханням відновити Візантійський відділ. Правління розглянуло це клопотання і ухвалило постанову про відновлення відділу з частковим його перепрофілюванням на Візантійсько-слов'янський. Це питання було внесено для затвердження до порядку денного загальних зборів товариства, котрі відбулися 5 листопада 1898 р. під головуванням професора О.М. Деревницького. У результаті тривалих дебатів пропозицію правління було ухвалено [Протоколи засідань... 1899, 10–12]. На голову Візантійсько-слов'янського відділу було обрано професора В.М. Істріна, який у 1897 році перейшов із Московського університету на кафедру російської словесності Новоросійського університету і спеціалізувався в галузі історичної лінгвістики, літературознавства, палеографії, текстології.

На першому засіданні, котре відбулося 1 грудня 1898 р., професори О.М. Деревницький, О.І. Алмазов, П.О. Лавров, приват-доценти С.А. Селіванов, Ф.В. Режабек, М.Г. Попруженко, С.Д. Пападімітріу, вчителі одеських шкіл В.М. Добровський, Х.П. Ящуржинський, В.М. Михайл, В.М. Гусов, В.П. Маляров, В.Я. Хорошун заслухали доповідь голови відділу. Василь Михайлович Істрин сказав: “Откры-

вая первое заседание преобразованного Византийско-славянского отделения, я считаю нужным в общих чертах изложить, в каком виде мне представляется будущая деятельность отделения. И по самому названию, и потому что настоящее отделение есть продолжение предшествовавшего, оно ставит своей задачей изучение Византии в самых широких размерах... Там, где были такие ученые-византологи, как Кондаков, Успенский, Красносельцев”, из коих первые два продолжают и теперь подвизаться на ученом поприще в той же области, – там было бы излишним с нашей стороны говорить о важности или значении византологии, – нам остается только поддерживать старую традицию. Но наше отделение не только византийское, но и славянское, и с этой стороны оно является новым. Оно ставит своей задачей изучение славянского мира... Славянский мир обширен, и весь его объять никому не под силу, но задача нашего отделения – изучить его во всех его направлениях: пусть каждый избирает себе тот уголок, который ему почему-либо ближе, и пусть каждый по мере своих сил вносит свои наблюдения в общую сокровищницу славяноведения!” [Протоколы заседаний... 1899, 22].

Синодій Дмитрович Пападімітріу вступив у члени Візантійсько-слов'янського відділу і, звичайно, обрав для своєї подальшої наукової роботи галузь візантинознавства, оскільки займався тоді дослідженням життєвого шляху та творчості одного з найвизначніших візантійських поетів і навіть вже видав у “Византийском временнике” першу статтю з цієї теми “Продром” (1898), де виклав власні міркування стосовно існування у минулому кількох поетів, що називалися “продромами” [Пападімітріу 1898].

У 1898 році Синодій Дмитрович виїздив у наукове відрядження, відвідав Венецію, Флоренцію, Рим, Неаполь, Відень, Мюнхен, Париж, Лондон, Оксфорд і скопіював купу цінних рукописів. В одній із грецьких церков у Венеції, наприклад, з допомогою архимандрита Севастіана Нікокавуря вчений знайшов п'ять раніше невідомих творів Продрома. Ці вірші С.Д. Пападімітріу опублікував в Одесі у статті “Феодора Птохопродрома Манганские стихотворения” (1899). Крім того, на засіданні Візантійсько-слов'янського

відділу Синодій Дмитрович зробив велику доповідь "Про час народження та про походження Феодора Продрома". Присутні на цьому засіданні професори поставили йому безліч запитань, на жаль, деякі з них залишилися без відповідей. С.Д. Пападімітріу, нещодавно розпочавший розроблення цієї теми, тоді ще навіть не знав, що саме означає слово "продром", вважав, що, найімовірніше, це прізвище поета, але й не виключав "что во времена Комнинов какая-нибудь незначительная должность при дворе носила такое обозначение" [Пападімітріу 1899, 37]. Під час обговорення доповіді С.Д. Пападімітріу усвідомив, що має великі прогалини у своїх знаннях про Продрома, тому активізував наукову діяльність. Він ще кілька разів виїжджав у закордонні відрядження, в бібліотеках Парижа, Венеції, Флоренції, Неаполя, Константинополя, Афін читав і конспектував праці іноземних вчених, копіював вірші Ф. Продрома у різних виданнях, робив фотографії нововідкритих творів. Двічі Синодій Дмитрович побував на Афоні і у тамтешніх монастирях зібрав дуже цінний матеріал. В Одесі вчений порівнював між собою стародавні рукописи, заглиблювався у зміст текстів, побіжно згадані Продромом події або імена зіставляв із вже відомими фактами з історії Візантії і таким чином поступово вибудовував хронологію його творчості, визначав основні віхи життя. Робота просувалася повільно і була не з легких. Пізніше С.Д. Пападімітріу розповів, з якими труднощами доводиться стикається спеціалістам у галузі візантійського літературознавства під час наукових студій: "Кто занимается византийской литературой, тот очень часто встречает большие затруднения, которые он должен сам устранять, не имея вспомогательных средств... Человек, занимающийся каким-либо определенным вопросом из этой области, на каждом шагу встречается с недатированными событиями и часто бывает принужден, для выяснения даже маловажного вопроса, прибегать к изучению по крайней мере одного или двух из летописцев или историков, нередко несогласных между собой... Но особенно важно другое затруднение – именно: византийские авторы и преимущественно стихотворцы считали своим большим достоинством выражаться неясно, говорить много и распространя-

ють свои предложения; благодаря этому читатель часто плавает здесь в открытом море неясности" [Пападімітріу 1902, 2]. У статті "Иоанн II, митрополит Киевский и Феодор Продром" (1902) Синодій Дмитровичу ще не вдалося усунути всі неясності, пов'язані з постаттю Продрома, але в ній він уперше зробив сенсаційну (але спірну) заяву: "...мы убедились в том, что Феодор был племянником Иоанна II, митрополита Киевского" [Пападімітріу 1902, 2]. Незважаючи на складність теми, С.Д. Пападімітріу продовжував наукові дослідження, за результатами яких у 1905 році опублікував монографію "Феодор Продром".

Книга С.Д. Пападімітріу складається зі вступу, з докладним оглядом публікацій, у яких йдеться про Продрома, і трьох частин. Першу частину присвячено особам на ім'я Продром, котрі згадувалися у науковій літературі або мали стосунок до Феодора Продрома, у другій частині подано біографію Феодора Продрома, у третій охарактеризовано його літературну спадщину.

У тогочасній історіографії набула поширення теза щодо існування двох авторів з іменем Продром – старшого, який жив до X ст., і молодшого – у XII ст. Таку гіпотезу уперше висунув Ніколай Пападополі (1655–1740), грек за національністю, котрий під час навчання у Римі перейшов у католицизм і відтоді почав активно пропагувати нове для себе віровчення. В одній зі своїх полемічних праць із прихильниками православ'я Н. Пападополі часто цитував коментарі до церковних правил Ф. Продрома-старшого і стверджував, що у власних руках тримав рукопис цього твору, датований IX століттям. Крім того, Н. Пападополі наводив у книзі великі витяги з коментарів Продрома за працями десяти інших тлумачів церковних канонів. С.Д. Пападімітріу зробив спробу перевірити усі ці цитати, однак або не знаходив таких праць взагалі, або вони стосувалися Продрома XII ст. Синодій Дмитрович вважав "невероятным, чтобы Пападополи мог отважиться на столь дерзкий подлог, а именно создать несуществующего автора и приписать ему определенное сочинение... Скорее можно полагать, что Пападополи, имея под рукою работу Продрома, которая подходила к его цели, и же-

лая придать ей большее значение, позаботился о том, чтобы приурочить ее к более древнему времени. При таком предположении, подделка его состоит только в том, что ради своей цели он принял существование старшего Продрома, жившего до 900 года” [Пападімітріу 1905, 12]. Синодій Дмитрович зазначив: “Исследование вопроса о Продроме девятого столетия привело нас к отрицательному результату: никакого Продрома в девятом столетии мы не могли отыскать. Но то же самое исследование дает нам основание признать одного старшего Продрома, жившего в XI столетии. Этот Продром – известный митрополит Киевский Иоанн II, так как к его личности подходят все сведения, которые в данном случае у нас имеются из греческих и русских источников” [Пападімітріу 1905, 14].

Одна з богословських праць митрополита Іоанна II мала незрозумілу науковцям назву “Іаонна, митрополита Русского, нареченного пророком Христа... правило... Іакову Черноризцу”. Вчені довго ламали голови над цим текстом і не знали, як його тлумачити, навіть припускали, що вираз “нареченного пророком Христа” вживано для більшого вшанування відомого ієрарха. Є.Є. Голубинський в “Истории Русской церкви” (1901) зіставив цей заголовок з ямбами Продрома проти Варіса, де, з обуренням відкидаючи звинувачення у підступних помислах, поет заявив, що походить від благочестивих предків, віра яких підтверджується не лише їхніми вчинками, а ще й близькими до Христа іменами, оскільки дід його мав ім’я Продром, а дядько звався Христом, був митрополитом землі Руської і відзначався красномовством; ними він і вихований у благочинності. На думку Є.Є. Голубинського, слова “пророк Христа”, що фігурують у назві праці Іоанна II, – це не що інше, як переклад грецького прозвання митрополита – Христопродром. Цю ідею Голубинського підхопив і розвинув С.Д. Пападімітріу. Він стверджував, що Феодор Продром, згадуючи свого дядька, називає його не чернечим, а світським іменем. Синодій Дмитрович вважав, що під час хрещення дідусь Феодора отримав ім’я Продром (тобто Предтеча), а дядько – Христос. Отже, в миру ім’я та по батькові дядька були Христос Продромос, а потім по батькові – Продромос – у тро-

хи зміненому вигляді почало уживатися як прізвище Продром. На Русі ієрарха знали здебільшого під чернечим іменем Іоанн. Певна річ, грек-митрополит, виїжджаючи до Києва, захопив із собою богословські праці, написані ним ще до постригу під мирським іменем Христоса Продромоса, або Христа Продрома. Пізніше напис Христ Продром (Предтеча Христа) під пером переписувача перетворився на “пророка Христового”. С.Д. Пападімітріу, після того як переконався у тому, що митрополит Іоанн II був рідним дядьком Феодора Продрома, використав цей факт для визначення року народження свого героя. Оскільки, за словами Феодора, у дитинстві його виховували дід із дядьком (про що йдеться у ямбах проти Варіса), а дядько Христос Продромос покинув Візантію, щоб стати митрополитом Київським, у 1077 році, то виходило, що Феодор Продром народився незадовго до цього року.

Під час перегляду різних збірок поезій, що приписувалися Феодору Продрому, певні сумніви у С.Д. Пападімітріу викликав рукопис із бібліотеки Св. Марка у Венеції. Вчений, зокрема, відзначив такі факти: твори з венеціанського кодексу хоч і схожі за тематикою до продромівських, проте мають деякі літературні відмінності; майже усі вірші анонімні, лише один раз десь у середині збірки згадується ім’я Продрома, але не виключено, що ця позначка з’явилася значно пізніше; попри те що у біографіях Ф. Продрома й автора венеціанського рукопису багато спільного, впадають в око і суттєві розбіжності; роки життя поетів різні, адже Ф. Продром помер приблизно у 1153 році, тоді як у збірці описується перебіг подій аж до 1166 року; в одному з віршів йдеться про відомого поета і ритора Феодора Продрома, однак вже як про небіжчика. Усі ці розбіжності, на погляд С.Д. Пападімітріу, свідчили про те, що “венеціанські” вірші належать не Феодору Продрому, а іншому поету, якого вчений умовно назвав Манганським Продромом. Із віршів Манганського Продрома Синодій Дмитрович дізнався, що той народився наприкінці XI ст. у Константинополі в заможній родині і дістав хорошу освіту, але через легковажний спосіб життя урешті-решт збіднів. Близько 1140 року він став на службу до севастократа Андроніка (сина імператора Іоанна), а після його смерті у

1142 році залишився при севастократорисі, не залишив Ірину навіть під час її опали в імператора, у зворушливих віршах благав Мануїла не звертати уваги на наклепницький донос і змінити гнів на милість.

Приблизно у 1150 році Продром уперше звернувся до імператора з проханням допомогти йому влаштуватися до притулку при монастирі Св. Георгія Манганського. У 1154 році Ірина оселилася у Софії (де її син обіймав пост губернатора), поет поїхав вслід за нею, але незабаром чимось недогодив севастократорисі, через що змушений був піти у відставку. Повернувшись до Константинополя, він знову і знову клопочеться про отримання рекомендації для вступу у Манганське братство як винагороди за віддане служіння імператорському дому, складання віршів з приводу усіх знаменних подій в імперії. У 1156 році поету нарешті пощастило потрапити до богадільні. Відтоді і аж до самої своєї смерті в 1166 році він жив у стінах монастиря Св. Георгія Манганського і писав вірші на честь імператора.

Серед науковців довго точилася дискусія з приводу атрибуції віршів із Венеціанської бібліотеки, але які б контраргументи не висували літературознавці проти концепції С.Д. Пападімітріу, жодному з них не вдалося ототожнити обох поетів шляхом усунення всіх розбіжностей у їхніх біографіях, тому, кінець кінцем, вченим нічого іншого не залишалось, як тільки визнати, що венеціанська збірка поезії справді не належить Феодору Продрому, а плід творчості іншого автора.

Ще у першій третині XIX ст. Карл Ікен повідомив науковців про існування у XII ст. візантійського поета на ім'я Іларіон Продром і застеріг їх не плутати його з Феодором Продромом. Наприкінці XIX ст. до думки К. Ікена приєднався Г. Хаджидакіс і приписав цьому авторові кілька творів. У 1899 році на сторінках "Летописи Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете" зі спростуванням цієї версії виступив А. Пападопуло-Керамевс. Через два роки Е. Курц запропонував спеціалістам вважати нерозв'язаним порушене питання і шукати додаткових доказів для обґрунтування тієї або іншої тези. С.Д. Пападімітріу відгукнувся на цей заклик і узявся за дослідження чотирьох^{***} із

шести віршів, написаних народною мовою і виданих 1880 року Е. Леграном, через які, власне кажучи, і виникла наукова суперечка. У результаті спеціального дослідження Синодій Дмитрович дійшов висновку, що автором народних віршів ні за яких обставин не міг бути Феодор Продром: "В одном из стихотворений приводятся некоторые исторические имена, которые позволяют нам точно определить время составления стихотворения, а именно таковым оказывается последнее десятилетие царствования императора Мануила, т.е. время, когда и речи не может быть о том, чтобы Феодор находился в живых" [Пападімітріу 1905, 51–52]. На думку Пападімітріу, автором розглянутих ним творів був син Феодора Продрома Іларіон. Таке припущення почасти пояснювало, чому вірші цих поетів змішувалися у кодексах: "...ничего нет удивительного, если произведения сына по ошибке приписывались отцу. С другой стороны, такая связь не стоит в противоречии с имеющимися у нас сведениями как об отце, так и о сыне" [Пападімітріу 1905, 77].

С.Д. Пападімітріу навів у монографії життєву канву Іларіона Продрома, підтверджуючи свою розповідь відповідними цитатами з його творів: "Иларий Продром, сын Феодора Продрома, родившийся в Константинополе во время царствования императора Иоанна, свое образование получает при Мануиле Комнине. По всей вероятности, вскоре после смерти отца (после 1154-го года) и будучи еще молодым он поступает по рекомендации императора Мануила во Филофейский монастырь, но, недовольный порядками, существующими там, и, главным образом, тираническим обращением с монахами двух игуменов, решает самовольно удалиться от этого монастыря..." [Пападімітріу 1905, 78]. Синодій Дмитрович подав витяги з віршованих послань Іларіона Продрома до імператора з проханнями влаштувати його до більш пристойного монастиря, а також зі скаргами на бідність та великі борги. Синодій Дмитрович попереджав колег, що далеко не вся інформація у творах Іларіона відповідає дійсності, часто-густо його вірші сповнені комічних перебільшень та неправдивих свідчень. Наприклад, у "миру" Іларіона не так вже й обсіли злидні, як він на те жалівся, адже І. Продром

жив у батьківському домі, займався викладацькою діяльністю, складав вірші на замовлення, отримуючи за це непогану платню. С.Д. Пападімітріу не сприйняв усерйоз і слова Іларіона щодо власної безграмотності. Вчений був переконаний: І. Продром дістав вищу освіту, про що свідчить його широка ерудиція. Здавалося б, що це питання нарешті було вичерпане, але критичне видання у 1910 році народних продромівських творів Д. Хесселінгом і Ю. Перно поставило під сумнів гіпотезу Пападімітріу. Як з'ясувалося, ім'я Іларіона зазначалося далеко не в усіх рукописах і, можливо, було вставкою, як і ті місця, де йшлося про події 60–70-х років XII ст. Водночас самі видавці підтримали точку зору С. Пападімітріу, тому що за стильовими особливостями опубліковані ними народні вірші відрізнялися від віршів Феодора Продрома й абсолютно не відповідали творчому обличчю цього поета.

Попри висновки відомих вчених, рукописна традиція продовжувала приписувати вищезгадані вірші Феодору Продрому, і для цього також були вагомі підстави. Сам С.Д. Пападімітріу не раз повторював, що твори візантійців рясніють вигадками і далеко не завжди мають автобіографічний характер. Отже, не можна беззастережно брати на віру, наприклад, розповідь про безпорадне становище молодого ченця у Філофейському монастирі, а тим більше ототожнювати цей персонаж з Іларіоном Продромом. Крім того, не виключено, що й літературний стиль автором, так би мовити, навмисно спрощено. За його власними словами, свою поезію він вирішив присвятити не стародавнім міфам, а простим і всім зрозумілим речам із повсякденного життя, тому у даному разі Феодор Продром міг свідомо відмовитися від високого стилю і скористатися народною мовою, адже добре відомо, що він віртуозно володів різними стилістичними прийомами, варто згадати у цьому зв'язку хоча б опубліковані 1891 року Е. Леграном сім маленьких ліричних віршів, також написаних народною мовою, автором яких, поза всякими сумнівами, був Феодор Продром. Водночас на користь гіпотези Пападімітріу свідчить беззаперечний аргумент: ці вишукані твори за народними мотивами анітрохи не схожі на вірші з видання Хесселінга-Перно.

У результаті скрупульозного вивчен-

ня численних творів Феодора Продрома, а також великої кількості хронікальної, епістолярної, мемуарної та науково-біографічної літератури, ретельної перевірки згаданих у рукописах візантійця історичних фактів і подій за кількома джерелами С.Д. Пападімітріу врешті-решт реконструював життєвий шлях поета. У своїй монографії Синодій Дмитрович писав: "Итак, между 1070 и 1075 годами родился в Константинополе от знатных родителей Феодор Продром. Дед его, Продром по имени, был благочестивый священник, а дядя, по имени Христос, весьма образованный человек, назначен был впоследствии митрополитом Киевским под монашеским именем Иоанна. Имя деда становится именем фамильным, так что не только Иоанн, будучи еще светским лицом, был известен под именем Христос Продромос, но и отец нашего автора носил, очевидно, то же самое фамильное имя, откуда и наш автор назывался Продромом по фамилии. Не только имя отца, но и звание его нигде не упомянуто; мы предполагаем только о нем, что он был военного звания и, по свидетельству Продрома, отличался большим образованием, много путешествовал и много видел. И о матери своей Продром нигде не упоминает. ... Сам Продром был слабого телосложения, и хотя не выдавался красотой, тем не менее у него не было никаких физических недостатков; по всей видимости, он был не низкого роста и с белокурыми волосами" [Пападімітріу 1905, 114–115]. Вчений додав, що з юнацьких років Ф. Продром відзначався неабияким красномовством, дарма що був трохи заїкуватий.

Після закінчення вищої школи у Константинополі Ф. Продрому не вдалося відразу влаштуватися на хорошу роботу і він змушений був займатися репетиторством. Незабаром його справи пішли вгору: Феодор був призначений вчителем принцеси Анни Комніної, що відкрило йому двері у палац. Крім того, він обійняв посаду викладача граматики у школі Св. Павла, де особливо заприятелював із Михаїлом Італіком і Стефаном Скіліці. Феодор насолоджувався життям, здавалося, ніщо не передвіщало лиха, однак якось під час диспуту з колегами (або у черговій богословській праці) Продром припустився необережного вислову, чим відразу ско-

ристався один із його недоброзичливців на ім'я Варіс і написав донос, де поставив йому за провину надмірне захоплення світською літературою й невіру в Бога. Продром, звичайно, виправдався на місцевому соборі – довів свою непричетність до ересі, заприсягнувся, що під час читання книжок засвоював лише ті тексти, що узгоджуються із християнським віровченням, і не звертав уваги на все інше. Урешті-решт сам Варіс відмовився від висунутих звинувачень і зізнався, що обмовив Продрома жартома. Про підлотний вчинок злостивого заздрісника Феодор розповів у вірші під назвою “Проти Варіса, котрий образив мене іменем еретика” (ямбічні триметри), складеному незадовго до 1105 року. Справа начебто владналася, але той випадок завдав великої шкоди репутації Продрома. Він втратив престижну роботу, не міг давати й приватні уроки, його матеріальне становище день у день погіршувалося. Щоб вийти зі скрути, Феодор збирався покинути Константинополь і їхати до Трапезунта разом зі Стефаном Скіліці, щойно обраним митрополитом цього міста, і навіть вже склав “Прощальні вірші до візантійців”, однак раптом змінив своє рішення, оскільки достеменно відомо, що наприкінці 1106 року С. Скіліці вирушив на нове місце призначення сам. Друзі часто листуються, Стефан посилає тяжкохворому Феодору гроші, намагається підбадьорювати його. Після одужання Продром завдяки знайомству із впливовим Алексієм Аристіном знову здобуває прихильність імператорського двору та церкви, стає вчителем Ісаакія Багрянородного – молодшого сина імператора Алексія Комніна, користується заступництвом імператриці Ірини.

Тоді, коли Алексій був вже при смерті, його дружина Ірина зі своїми прибічниками, серед яких був і Феодор Продром, підтримували як претендента на престол Нікіфора Врієннія, але імператором став Іоанн. На початку свого царювання він наклав опалу на усіх змовників, але, незлопам'ятний за вдачею, незабаром помилував їх. Феодор Продром повертається до палацу, зав'язує нові корисні стосунки з високопоставленими особами, з ним ласкаво обходиться севастократ Андронік і призначає вчителем своєї дружини Ірини. Приязне оточення і заможне життя приспали пильність Феодора, за що він жорстоко

поплатився. Через написання сатиричного вірша у 1133–1138 роках він знову був у немилості як імператора, так і патріарха. З листів Феодора С.Д. Пападімітріу дізнався, що “нужда, которая захватила Продрома за это время, была до такой степени велика, что он должен был сбыть свою собственность, хутор и землю; к кому он ни обращался, все выгоняли его. Но это еще не все; к материальным его затруднениям прибавились еще и разные болезни” [Пападімітріу 1905, 158–159]. Синодій Дмитрович гадав, що Продром упродовж цих років збирав у себе вдома учнів і давав їм приватні уроки, але винагороди за репетиторство, звісно, катастрофічно не вистачало на утримання великої родини, адже Продром був одружений і мав чотирьох дітей.

На початку 30 років імператор Іоанн відновив воєнні дії на сході, а Феодор Продром оспівував у віршах його ратні подвиги, доки у 1139 році не був нарешті прощений. Відтоді він ще з більшою наснагою прославляє імператора, у деяких віршах, щоправда, знову скаржиться на бідність, але, на погляд С.Д. Пападімітріу, ті скарги більше схожі на жарти або дотепи. 8 квітня 1143 р. Іоанн раптово вмирає від рани, випадково завданої собі власною стрілою на полюванні, і гірко оплакує імператора у надгробному слові вірний йому Феодор Продром.

За Мануїла Комніна, як з'ясував С.Д. Пападімітріу, Феодор Продром був у пошані, найімовірніше, обіймав посаду вчителя філософії у школі при храмі Св. Павла. При цьому храмі функціонувало кілька благодійних закладів, в одному з них – притулку для старих – він провів останні роки свого життя. У надгробному вірші ченця Петра сказано, що перед смертю Ф. Продром прийняв чернецтво під іменем Ніколая.

Неабиякі труднощі виникли у Синодія Дмитровича при визначенні дати смерті Феодора Продрома. Єдина згадка про його смерть трапилася Пападімітріу в одному з віршів візантійського поета, якого він називав Манганським. Коли саме складений той вірш, невідомо, а з його змісту випливало лише те, що у відповідь на слізні прохання автора влаштувати його до притулку при монастирі Св. Георгія Манганського імператор нарешті видав

відповідну грамоту, та, незважаючи на це, старший економ на ім'я Кассіан навідріз відмовився прийняти поета до богадільні. С.Д. Пападімітріу переглянув інші листи візантійця до імператора і зосередив увагу на попередньому посланні, зокрема на тому місці, де йшлося про єдину дочку Мануїла, яку годувальниця тримала на руках. Пападімітріу вирішив скористатися цим фактом і датувати лист за часом народження дочки імператора Марії, однак свідчення істориків з цього питання були суперечливими. В одному з віршів Манганського поета (також не датованому) зазначалося, що дівчинка народилася не через рік або два після одруження Мануїла, а значно пізніше. К. Нейман під час коментування цієї пам'ятки приурочував дату народження Марії до десятого року правління імператора (1153 р.) або до десятої річниці його подружнього життя з Іриною (1156). Бруно Кейль, розглядаючи той самий рукопис, тлумачив вислів Манганського поета як "народжена у десятій рік циклу". С.Д. Пападімітріу згодився з цим твердженням, але з тією поправкою, що мається на увазі не цикл індікціона, як вважав Б. Кейль, а місячний цикл. Синодій Дмитрович вираховував, що десятий місячний цикл розпочинався у березні 1152 року, отже, на його думку, саме тоді в імператорського подружжя народилася дочка Марія і цілком можливо, що у 1152–1153 рр. її колисала на руках годувальниця. З такого висновку С.Д. Пападімітріу зробив припущення, що перший лист із розглянутих ним у цьому зв'язку Манганський поет написав у 1152 році, а оскільки отримана імператорська грамота не дала очікуваного результату, найімовірніше, що наприкінці 1153 року він з тим самим проханням звернувся до імператора ще раз, і це сталося тоді, коли Феодора Продрома вже не було в живих. Таким чином, С.Д. Пападімітріу довів, що Ф. Продром помер у другій половині 1153 року. Синодій Дмитрович зазначав, що його гіпотеза добре узгоджується з даними інших першоджерел, наприклад у надгробних віршах ченця Петра ясно сказано, що Продром помер у дуже похилому віці.

Життєпис Феодора Продрома у викадненні С.Д. Пападімітріу вважався літературознавцями цілком достовірним і не викликав особливої критики доти,

поки у 1935 році не вийшла у світ праця К. Галлаватті з низкою продромівських творів із кодексу Флорентійської бібліотеки Медичі, котрі репрезентувалися як такі, що видаються уперше. Невдовзі з'ясувалося, що більшість із них вже були опубліковані за іншими списками і кваліфіковано прокоментовані С.Д. Пападімітріу, але кілька насправді нововідкритих віршів, наприклад дві епітафії на смерть Михайла Палеолога, привернули увагу вчених насамперед тим, що містили натяки на події другої половини 50-х років XII ст., тобто коли, за традиційними уявленнями Феодора, Продрома вже не було серед живих. Деякі спеціалісти почали робити спроби спростувати основні аргументи Пападімітріу, котрі він висував для обґрунтування дати смерті Ф. Продрома. З'явилось навіть припущення, що у віршах-проханнях до імператора Мануїла невідомий поет, названий Пападімітріу Манганським, говорив про Продрома як про небіжчика у переносному значенні слова, маючи на увазі лише те, що поет облачився у чернечу рясу і, так би мовити, "помер" як світська особа для своїх шанувальників, а насправді Феодор, можливо, помер значно пізніше. Таке досить своєрідне трактування вислову візантійського поета не усталилося у науці. Більш слушну думку з цього приводу висловив сам К. Галлаватті, стверджуючи, що в опублікованій ним збірці автентичні твори Феодора Продрома перемижуються з віршами його учня Нікити Євгеніана.

Не всі науковці згодилися і з міркуваннями С.Д. Пападімітріу щодо року народження Феодора Продрома. О.П. Каждан, наприклад, у статті "Два нових візантійських пам'ятника XII століття" виступив із запереченням його доводів: "Прежде всего, греческому Продром соответствует «предтеча», а не «пророк», и нужна значительная натяжка, чтобы предположить, будто переводчик имел в виду «пророка Христова» – Иоанна Предтечу; далее, при пострижении византийцы обычно принимали имена, начинавшиеся на ту же букву, что и крещальное имя: превращение Христа в Иоанна поэтому маловероятно; затем, если даже дядя Феодора носил у себя на родине имя Христос, то на Руси он был известен как Иоанн – и непонятно, почему бы он стал подписывать свои сочинения старым, мирским именем. Наконец, крещального имени Хри-

стос, как известно, у византийцев не было; «называвшийся Христом» – это в языке Продрома и его современников Мануил, ибо, согласно евангелию, Эммануил было именем сына божьего... Следовательно, дядя Феодора носил имя Мануила; к тому же неясно, звали ли его Продромом, – скорее всего не звали, ибо имя Продрома наш поэт присваивает только своему деду... Так отпадают все основания отождествлять дядю Продрома с митрополитом Иоанном II" [Каждан 1964, 67]. Оскільки Олександр Каждан вважав, що С.Д. Пападімітріу припустився помилки при визначенні року народження Ф. Продрома, то, звичайно, уявляв собі дещо по-іншому і життєвий шлях поета. "Родившийся около 1100 г., – писав у своїй статті Каждан, – он уже к 1118 г. стал придворным поэтом Ирины Дукены, а примерно с 1130 г. – Иоанна II. До самой смерти этого императора он писал официальные славословия по случаю побед византийского оружия, а в 1143 г. оплакал своего покровителя в нескольких надгробных стихотворениях" [Каждан 1964, 67]. Про долю Феодора Продрома у перші роки правління Мануїла О.П. Каждан нічого певного сказати не міг, тому що не знайшов його віршів цього періоду, однак припустив, що після смерті Стефана Скіліці поет доживав віку у притулку при приморському храмі Св. апостолів у Константинополі. У 1150–1151 рр. Ф. Продром написав на честь імператора Мануїла кілька пафосних творів, але колишнього привілейованого становища собі не повернув. Час від часу відгукуючись віршами на ті чи інші події у житті візантійської знаті, він тихо помер на схилі років у стінах монастиря 1170 року, незадовго до цього прийнявши чернецтво. Запропонована Олександром Петровичем Кажданом наукова версія життєпису Феодора Продрома не дістала загального визнання, наприклад, автори колективного збірника "Памятники византийской литературы IX–XIV веков" (1969) віддали перевагу гіпотезі С.Д. Пападімітріу і подали дати народження та смерті Ф. Продрома, а також біографію поета за його книгою [Пам'ятники... 1969, 203–205].

Оскільки С.Д. Пападімітріу був переконаний в існуванні у минулому трьох візантійських поетів на ім'я Продром, він поставив собі за мету спочатку розподілити між цими авторами твори, що раніше при-

писувалися одному Феодору Продром, а потім охарактеризувати літературну спадщину останнього, приділяючи підвищену увагу насамперед маловідомим або зовсім невідомим фахівцям рукописам. Для найкращої систематизації зібраних текстів Синодій Дмитрович запровадив власноруч розроблену класифікацію. Спочатку усі пам'ятки він розподілив на дві великі групи – прозаїчні тексти і поетичні, а потім розглянув твори, що потрапили до кожної з них за певними розділами, які, у свою чергу, розбив на рубрики. Прозаїчні праці вчений навів за такими розділами: богослов'я – коментарі до церковних канонів, тлумачення окремих фраз із Євангелія від Луки, життєпис Мелетія Нового, стаття "Про походження Святого Духа", спрямована проти латинян (цілу низку коментарів до псалмів та деякі богословські статті з Паризького кодексу № 2652 С.Д. Пападімітріу визнав такими, що не мають стосунку до Ф. Продрома); філософія – коментарі до "Другої Аналітики" та "Логіки" Арістотеля, діалог "Ксенедім", розвідка "Про велике і мале"; філологія – коментар до першої рапсодії "Іліади", збірки прислів'їв та приказок, роз'яснення народних прислів'їв (автором цієї праці, на думку Пападімітріу, був Михайл Гліка), підручник граматики, орфографічні правила у вигляді церковного канону або у політичних віршах, а також статті "Про наголос", "Про приди", "Про розмір" та "Про чисті руки" (статті були у настільки неповному й пошкодженому вигляді, що їхнє авторство С. Пападімітріу визначити не вдалося), різні схеди****; риторика – похвальні слова, панегірики, полемічні статті, критичні нотатки, надгробні промови, листи до можновладців, друзів та знайомих.

Перше ніж подати поетичні твори Ф. Продрома, Синодій Дмитрович зазначив: "Немало места в литературном наследии Продрома занимают его стихотворные произведения. Они представляют большое разнообразие не только по содержанию, но и по внешней форме, т.к. он употребляет почти все известные ему размеры древней метрики" [Пападимитриу 1905, 309]. Вчений розглянув низку епіграм, ліричні, політичні, панегіричні, дидактичні, сатиричні, так звані ракоподібні (такі, що читаються як із початку до кінця, так і навпаки) вірші з різними системами віршування,

роман у віршах “Роданфа і Досикл”, драматичну гумореску “Катаміомахія” (“Війна кішки і мишей”) як пародію на стародавню трагедію “Батрахоміомахія” (“Війна жаб і мишей”). В окрему рубрику Пападімітріу зібрав вірші, авторство Ф. Продрома яких йому підтвердити або спростувати не вдалося.

При поданні кожної пам’ятки С.Д. Пападімітріу зазначає її точні реквізити і вказує, де саме вона зберігається, пояснює, у зв’язку з якими подіями була створена, подає інформацію про згаданих у ній осіб, докладно характеризує літературні особливості твору, виправляє помилки у написанні окремих слів, зроблені несумлінними переписувачами або попередніми видавцями, і дає їхнє правильне прочитання й адекватне тлумачення, датує рукопис, публікує продромівський текст або у повному обсязі, або великі витяги з нього.

Загалом матеріал у монографії С.Д. Пападімітріу розглянуто докладно, об’єктивно та всебічно, хоч у деяких поодиноких випадках тексти датовано не на підставі незалежних фактів, а відповідно до вже створеної автором біографічної канви його героя. Те саме стосується і листів візантійського поета. Коментуючи, наприклад, листування Продрома з Лізіком, Пападімітріу зазначає: “Лизик в провинции занимал место логофета. Относительно же времени составления писем можно с уверенностью сказать, что так как они относятся ко времени, когда и Продром, и Лизик только что окончили курс учения, то написаны около 1090-го года” [Пападимитриу 1905, 302]. Тут Пападімітріу прив’язує дату написання листів до часу закінчення Продромом навчання, а рік, коли це відбулося, вираховує відповідно до дати його народження, яка раніше була визначена ним на підставі непрямих доказів і яка сама певною мірою залишалася, так би мовити, шуканою величиною, тобто потребувала додаткового підтвердження.

Серед численних публікацій, присвячених дослідженню візантійської літератури XII ст., незважаючи на окремі огріхи й неточності, визначне місце посідає монографія С.Д. Пападімітріу, як перше ґрунтовне видання, з докладним викладенням обставин життя Феодора Продрома та зібранням творів, у яких повною

мірою виявляється неабияка вченість та обдарованість автора. Червоною ниткою через усю поезію Феодора Продрома проходить тема жалюгідної долі високоосвіченої людини у жорсткому суспільстві. Поет яскраво зображує інтелігента з широкими знаннями, але неспроможного прогнати себе і свою родину, що жадібно приношується до смачних пахощів, якими тягне з оселі малограмотного сусідаремісника, покійно вислуховує докори дружини, котра у заміжжі не бачила жодного подарунка. “Маска поета-попрошайки, то плачущего о своих горестях, то смеющегося над своей ненасытностью, пришлась по душе великому множеству византийских стихотворцев; подражателей и продолжателей у Продрома было много. Выросла целая «продромическая» литература, среди которой не так легко выделить подлинные сочинения Продрома” [Аверинцев 1984, 357]. Саме тому літературознавці поставили перед собою як перспективне завдання підготовку повного зібрання творів Феодора Продрома з докладними коментарями, а для того щоб свого часу упоратися з ним, публікували розвідки, що стосувалися окремих, переважно нововідкритих, віршів поета. З часом таких праць накопичилося досить багато, тому великого значення набуло узагальнююче видання “Історичних віршів Ф. Продрома” Вольфрама Херанднера. Укладач не включив до цього зібрання твори так званого Манганського поета та цикл віршів, написаних простонародною мовою, оскільки, як і С. Пападімітріу, не вважав, що вони належать Феодору Продромові. У вступі В. Херанднер навів біографічні дані Продрома, також переважно за монографією Пападімітріу. У книзі Вольфрама Херанднера проаналізовано слововживання, риторичні звороти, синтаксичні і граматичні особливості мови, метрику близько 80 творів (деякі з них публікувалися уперше або раніше були відомі лише в уривках), їхній стислий зміст та найімовірніші дати створення. Усі вірші видавець розподілив на три групи: 1) вірші, що належать Феодору Продромові; 2) твори, автентичність яких викликає сумніви; 3) вірші, котрі, на його думку, приписуються Ф. Продромові помилково. “Конечно, – зазначив Михайло Вадимович Бібіков, – данные Хэранднера будут в дальнейшем уточняться, новые исследова-

ния и публикации внесут свои коррективы, но важно то, что в этой работе сделана попытка объединить последние наблюдения, полученные в результате изучения отдельных продромовских произведений” [Биби-ков 1998, 163]. Звісно, що наука не стоїть на місці, продовжуються дослідження у напрямку конкретизації життєпису Феодора Продрома, з додатковим обґрунтуванням дат народження та смерті, триває пошук неспростованих фактів на підтвердження авторства Феодора щодо великої кількості віршів, автентичність яких сумнівна, робляться спроби укладення детальної хронології літературної спадщини Ф. Продрома, а також її комплексної оцінки. Порівняно нещодавно фахівці узялися за створення психологічного портрета Феодора Продрома, аналізують його світогляд, опрацьовують питання, що стосуються, наприклад, кольорової символіки візантійців у контексті творчості Ф. Продрома, за його творами вивчають особливості виховання молодих аристократів, побут та звичаї візантійської знаті і т. ін. Отже, продромівська проблематика ще далеко не вичерпана, а це свідчить про те, що монографія С.Д. Пападімітріу не втратила актуальності і стане у пригоді науковцям при розробці як традиційних, так і нових наукових тем.

Монографію “ФеодорПродром” С.Д. Пападімітріу поклав в основу своєї докторської дисертації, яку захистив у 1906 році, у 1909 році він дістав звання ординарного професора. Синодій Дмитрович продовжував займатися продромівською проблематикою, збирався видати велику збірку поезії Ф. Продрома, а також збірку записаних Феодором прислів’їв, але велике педагогічне навантаження, робота у науковому товаристві, адміністративні обов’язки, а потім складна політична ситуація в країні стали на заваді здійсненню його планів. У 1909–1916 рр. С.Д. Пападімітріу викладав на історико-філологічному факультеті університету історичну граматику грецької мови, а також грецьку та римську метрики, в 1910 році виконував обов’язки декана факультету, у 1912 році – ректора [Професори... 2000, 392–394].

1914 року розпочалася Перша світова війна, порушивши добре налагоджений

навчальний процес у Новоросійському університеті. Майже завмерло наукове життя і в Історико-філологічному товаристві. Деякі професори перестали приходити на збори та засідання, і голові товариства – професору С.Г. Вілінському ставало все важче налаштувати колектив на робочий лад. 8 жовтня 1914 р. вийшов царський указ про призов на військову службу юнаків, які мали звільнення од неї до закінчення вищих навчальних закладів, і студенти Імператорського Новоросійського університету почали вирушати на фронт [Історія Одеського університету... 2000, 58]. У цих надзвичайно важких умовах викладачі докладали усіх зусиль, для того щоб заняття в університеті не припинилися. У 1916 році С.Д. Пападімітріу почав читати курси історії Візантії та історії візантійського мистецтва на історико-філологічному факультеті університету, у лютому наступного року був затверджений у званні заслуженого професора.

Навесні 1917 року в Одесі спалахнули студентські заворушення. 23 березня 1917 р. на університетській сходці студенти порушили питання про усунення з посад проректора С.Г. Вілінського, декана історико-філологічного факультету О.П. Доброклонського та ще деякого із професорів. Під тиском студентів 24 березня Сергій Григорович Вілінський подав у відставку. У квітні 1917 року Міністерство народної освіти задовольнило прохання про відставку ректора Новоросійського університету Дмитра Павловича Кишенського [Історія Одеського університету... 1968, 81]. Постійні вимоги студентів відставки ректора і зрив занять восени 1917 року змусили його наступника професора О.П. Доброклонського 9 листопада також піти у відставку. Незважаючи на нестабільну роботу навчального закладу, С.Д. Пападімітріу продовжував викладацьку діяльність, не полишав і наукові дослідження. Наприкінці 1917 року вчений виїхав у наукове відрядження до Греції, але там занедужав і з лікарні надіслав на ім’я ректора прохання про відставку у зв’язку із хворобою. В Україну вчений більше не повернувся. 15 березня 1921 р. професор Синодій Дмитрович Пападімітріу помер у Стамбулі. Похований у Салоніках.

* Після від'їзду Ф.Є. Корша з Одеси у 1894 і 1896 роках вийшли чергові випуски "Летописи" Візантійського відділу, але наукові засідання не проводилися.

** Ординарний професор Імператорського Новоросійського університету, спеціаліст із церковної історії, археології, візантинознавства Микола Хомич Красносельцев помер 11 вересня 1898 р.

*** Фактично йшлося про два вірші у двох різних редакціях.

**** Схеда – коротенькі літературні імпровізації переважно на вільні теми, котрі писалися як з навчальною метою, так і для розваги.

ЛІТЕРАТУРА

Аверинцев С.С. Литература византийского региона // *История всемирной литературы*. Т. 2. Москва, 1984.

Аверинцев С.С., Чернышева Т.Н. Греческая литература второй половины XV и XVI в. Москва, 1985.

Бибиков М.В. Историческая литература Византии. Санкт-Петербург, 1998.

Богданов А.И. Федор Евгеньевич Корш. Ашхабад, 1982.

Византийская литература. Москва, 1974.

Історія Одеського університету за 100 років. Київ, 1968.

Історія Одеського університету: 1865–2000. Одеса, 2000.

Каждан А.П. Два новых византийских памятника XII столетия // *Византийский временник*. Т. XXIV. 1964.

Любарский Я.Н. Византийские историки и писатели. Санкт-Петербург, 1999.

Любарский Я.Н. Критский поэт Стефан Сахликис // *Византийский временник*. Т. XVI. 1959.

Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новоросийском университете // *Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новоросийском университете (Летопись)*. Т. 1. Одесса, 1890.

Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новоросийском университете за 1898–1899 гг. // *Летопись*. Т. VIII. Византийский отдел (Виз. отд.). Вып. V. Одесса, 1900.

Памятники византийской литературы IX–XIV веков. Москва, 1969.

Пападімітріу С.Д. Две народные песни у Анны Комниной // *Летопись*. Т. II. Виз. отд. Вып. I. Одесса, 1892.

Пападімітріу С.Д. Иоанн II, митрополит Киевский и Феодор Продром // *Летопись*. Т. X. Виз.-слав. отд. Вып. VII. Одесса, 1902.

Пападімітріу С.Д. Продромы // *Византийский временник*. Т. V. 1898.

Пападімітріу С.Д. Стефан Сахликис и его стихотворение // *Летопись*. Т. VI. Виз. отд. Вып. III. Одесса, 1896.

Пападімітріу С.Д. Феодор Продром. Одесса, 1905.

Пападімітріу С.Д. Феодора Продрома Манганские стихотворения // *Летопись*. Т. VII. Виз. отд. Вып. IV. Одесса, 1899.

Протоколы заседаний Историко-филологического общества при Императорском Новоросийском университете // *Летопись*. Т. VII. Виз. отд. Вып. IV. Одесса, 1899.

Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Т. 3. Одеса, 2000.

Устав Историко-филологического общества при Императорском Новоросийском университете // *Летопись*. Т. I. Одесса, 1890.

Щербань Т.О. Візантійський відділ Историко-філологічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті // *Східний світ*. № 4. Київ, 2010.